

SØNDERJYLLANDS POLITISKE OG ADMINISTRATIVE FORHOLD

ved

M. MACKERANG

På grund af de spegede og udviklede forhold i Nordslesvig, der på så mange måder afviger fra de kongerigske, har redaktionen anset det for nyttigt at indlede dette bind med en kort oversigt over landsdelens politiske og administrative forhold — navnlig i kirkelig henseende. Forholdene i perioden 1864—1920 er dog kun omtalt, hvor sammenhængen kræver det.

Fra gammel tid havde kongerne i Sønderjylland, som i flere af de øvrige grænselande, en særlig ombudsmand, en jarl, hvis titel i de latinske kilder, »dux«, oversattes med det tyske hertug. Men til alt held for rigets enhed blev dette kun hernede en fast institution. I Valdemarstiden var det på vej til at blive en slags »secundogenitur« inden for kongeslægten, idet kongens næstældste søn blev »dux jutiae« (hertug i Jylland). Denne udvikling afbrødes dog ved Abels død 1252, da ikke hans ældste søn, men hans broder Kristoffer I. blev konge, medens sønnen, Valdemar, blev hertug i Sønderjylland, der vedblev at være et arveligt len i hans slægt, indtil denne uddøde 1375, samme år som den sidste ætling af den gamle kongestamme, Valdemar Atterdag. Det ville føre for vidt her i enkeltheder at gøre rede for den stærke holstenske indflydelse, der allerede var begyndt et halvt århundrede tidligere. Så længe havde de holstenske grever af grev Gerts æt — »den kullede greve« — dels som danske lensmænd, dels som pantehavere rådet over hele landet eller dele af det, og ved Valdemar Atterdags død sad de i virkeligheden som uafhængige herrer. Allerede 1386 lykkedes det dog dronning Margrethe at få dem til at anerkende Danmarks lensoverhøjhed. Hendes med »den bløde hånds politik« så heldigt påbegyndte forsøg på helt at forene landet med det øvrige Danmark afbrødes dog ved hendes pludselige død (1412), og efterfølgeren, Erik af Pommerns ihærdige kamp for at nå det samme mål førte heller ikke til noget resultat. Sammen med de holstenske grever var også den talstærke og dygtige holstenske adel (ridderskabet) godt i gang med at få fodfæste, navnlig i landets sydøstlige dele. To ønsker stod for dem i første række, bevaringen af den intime

forbindelse mellem Slesvig og Holsten og et fredeligt forhold til Danmark i stedet for fortidens ødelæggende krige. Da den sidste holstenske greve og sønderjyske hertug døde 1459, valgte de derfor kong Christiern I. både til hertug i Slesvig og greve i Holsten, men ganske vist kun mod vidtgående privilegier, hvoraf det vigtigste i politisk henseende var det senere slesvigholstenske slagord, at de to lande skulle blive sammen »up ewig ungedeelt«.

Nå, »evigheden« varede strengt taget kun en menneskealder, thi da man efter Christiern I.s død havde valgt hans to sønner, kong Hans og den senere Frederik I. til hertuger, deltes landene mellem dem (1490). Denne første deling blev dog kun en kortvarig episode, der ophørte med Christiern I.s fordrivelse 1523. Langt mere dybtgående, så dybtgående, at den efter nogles mening endnu kan spores den dag i dag, blev delingen 1544 mellem kong Christian III. og hans brødre. Af dem fik Hans (d. æ.) i Sønderjylland: Haderslev, Tønder og Løgumkloster amt, kongen Als og Sundeved, samt et bælte tværs over landet, og Adolf foruden Åbenrå amt Sydslesvig med Gottorp som residens. En fjerde broder (Frederik) afspistes med det over hele landet spredte gods, der tilhørte det kort efter ophævede Slesvig bispesæde, efter bispernes hovedborg kaldet Svavsted amt, og som senere blev et stridens æble mellem kongerne og Gottorperne. Hertug Hans døde imidlertid barnløs 1580, og ved arvedelingen efter ham fik kongen Haderslev amt, medens de to andre tilfaldt Gottorperne. Officielt var det kun indtægterne af amterne (dvs. krongodset), der deltes, medens ridderskabets besiddelser og stæderne styredes i fællesskab. Men i virkeligheden var delingen reel nok, hvad der navnlig viste sig, da forholdet mellem kongen og Gottorperne i løbet af 17. århundrede blev mere og mere spændt, ikke mindst efter at disse stærkt havde nærmet sig vor daværende arvefjende Sverige. Under den store nordiske krig kom katastrofen, idet kongen 1713 — officielt 1721 — inddrog den gottorpske del af Sønderjylland uden dog som påtænkt administrativt at indlemme hele hertugdømmet i kongeriget. Følgen var, at det tyske administrations- og retssprog, der næsten altid havde været enerådende i de højere instanser, bredte sig mere og mere, indtil det 1833 havde fortrængt dansk fra det sidste herredsting i Haderslev amt.

Selv efter 1721 rådede kongen dog ikke over hele hertugdømmet. I 1564 havde Frederik II. nemlig overladt en trediedel af sin andel til sin broder Hans (d. y.), der i Sønderjylland fik Ærø, som dengang hørte til hertugdømmet, Als, største parten af Sundeved og noget senere også Rydkloster i Angel, som han helt nedrev og erstattede med Lyksborg. I endnu højere grad fortsattes delingen efter hertugens død 1622. Han havde nemlig ialt haft 22 børn, hvad der forklarer, at han både blev en stor godssamler og en arg bondeplager. Ganske vist var største parten af denne flok døde, og flere af sønnerne døde

før faderen eller som ganske små. Men der var fem sønner tilbage, der alle skulle forsørges. Af dem fik tre len i Nordslesvig. Den ældste fik Ærø, og da han døde barnløs 1633, deltes øen mellem hans fire brødre og kom først 1749 tilbage til kronen. En anden broder (Alexander) fik hovedslottet Sønderborg, en tredje Nordborg. Men da ingen af dem mægtede at sætte tæring efter næring, og deres små hertugdømmer desuden led stærkt under Svenskekrigene, kom de i bundløs gæld og gik konkurs, henholdsvis 1667 og 1669. Medens hertugdømmet Sønderborg forsvandt for stedse, genoprettedes Nordborg allerede 1671 til fordel for en af Hans' efterkommere, der hidtil havde siddet i Holsten, og bestod indtil 1761. I 1779 uddøde den fjerde, lyksborgske linie¹, der foruden navneslottet også rådede over største delen af Sundeved, således at også dette len kunne inddrages. Den linie af Hans d. y.s slægt, der kom til at spille den største politiske rolle, nemlig Augustenborgerne, nedstammer fra en anden af Alexanders sønner, Ernst Günther, der begyndte som jævnstor gods-ejer. I modsætning til de fleste af sine slægtinge trådte både han og hans efterfølgere i dansk statstjeneste, og efterhånden udvidedes deres besiddelser så meget, at de ikke blot fik Sønderborg slot med tilliggende (1764), men o.

1800 ejede største parten af Als Sdr. herred med patronatsret til dets kirker. Her opførte de 1770—76 deres residensslot Augustenborg med den skønne slotskirke, efter at de allerede 1725 ved Ahlefeldternes konkurs havde erhvervet det af dem opførte Gråsten slot, hvis rige barokkirke heldigt overlevede den brand, der 1757 lagde det pragtfulde slot øde. Da Augustenborgerne 1848 havde sluttet sig til Slesvigholstenerne, inddrog den danske stat deres besiddelser, for hvilke hertugen dog 1852 fik 3 mill. rdr. i affindelsessum. Efter 1864 tilbagekøbte de imidlertid flere af gårdene, deriblandt Gråsten slot, og ved deres endelige udsoning med Projsen fik de 1885 stamslottene Sønderborg og Augustenborg forærende, som vi derfor måtte købe tilbage efter 1920.

Den ældste administrative inddeling er her som i det øvrige land systemerne², der dog ikke omfattede Als og Ærø eller de af Friserne beboede landskaber og øer på Sydslesvigs vestkyst. Nordligst lå Barved syssel, hvis nordgrænse gik fra Kolding ås udløb i fjorden langs Kongeåen til dennes udløb i Vesterhavet ved Vilslev spange, en mils vej norden for Ribe. Sydgrænsen gik lige sønden for denne by, skråt ned gennem landet til Genner bugt, midtvejs mellem Haderslev og Åbenrå, hvor den synes at falde sammen med grænsen mellem disse to amter. Det omfattede efter den 1231 daterede »hovedliste« i kong Valdemars jordebog³ herrederne Tyrstrup, hvis nuværende deling skriver sig fra 1864, Haderslev, Gram, Frøs samt Rangstrup, hvis deling i Nr. og Sdr. Rangstrup dog alt kan spores i jordebogen, omend den ikke var gennemført, da herredet optræder som en helhed i den ca. 100 år yngre kirkeliste i

»Ribe Oldemoder« (p. 108). Midten af landet dannede Ellum syssel, der havde navn efter landsbyen Ellum ved Løgumkloster. Dets sydgrænse falder på det nærmeste sammen med vor nuværende grænse, idet det dog også omfattede Kær herred (nu syd for grænsen), men ikke de nu danske Bov sogn og Frøslev by. De hørte nemlig til landets sydligste og største syssel, Isted syssel. Efter jordebogen bestod Ellum syssel — foruden altså af Kær herred — af herrederne Hvidding, Lø, Højer, af hvilket Tønder herred dog alt var udsondret 1305⁴, Rise, Sundeved samt Lothorp og Klipleve herreder. Allerede i 14. århundrede har de to sidstnævnte dog skiftet navn og fået deres nuværende, Slogs og Lundtoft.

Noget kunne tyde på, at herreds-, måske også sysselinddelingen, er yngre hernede end i det øvrige land, og i hvert fald er herredernes territoriale grænser mindre stabile end i kongeriget. For at tage et enkelt eksempel omfattede Gram herred efter Pontoppidans Danske Atlas (VII. 1781. p. 153—58) ikke blot de nu under det liggende sogne, men havde også tingpligtige i en hel række omliggende herreder helt ned til Ris hrd. ved Åbenrå. Selve navnebyen Gram, der tidligere naturligvis lå i sit eget herred (jfr. »Ribe Oldemoder« p. 108), hørte derimod ligesom nu under Frøs herred. Endnu mere forvirrede blev dog efterhånden forholdene på Als, for hvilke landsarkivar Joh. Hvidtfeldt har gjort rede i »Sønderjydske Aarbøger« 1942 (kort p. 57), hvortil henvises.

Medens herrederne som retskredse endog overlevede 1864 og først forsvandt ved den prøjsiske uniformering af lokaladministrationen m.m. i 1888, mærker vi sandt at sige grumme lidt til sysselinddelingen bortset fra, at den i nogen grad lå til grund for den kirkelige administration (provstiinddelingen). Og Sønderjyllands særlige landsting på Urnehoved tæt østen for Bolderslev i Bjolderup sogn (en nøjagtig lokalisering af selve tingpladsen lader sig ikke gennemføre) synes helt at have udspillet sin rolle ved middelalderens slutning⁵.

Som i det øvrige Danmark er også amterne i Nordslesvig opstået ved en sammenlægning af de efter hovedborgene opkaldte len. Sammenlægningen var dog mindre gennemført end i kongeriget. Indtil Prøjsen efter dets endelige overtagelse af landet i 1867 rationaliserede forholdene, fandtes der foruden de nuværende fire nordslesvigske amter, yderligere to, der vel nok kunne have amtmand fælles med naboamtet, men ellers havde indre selvstændighed. Det var Nordborg amt, der nogenlunde faldt sammen med Als Nr. herred, og Løgumkloster amt. Det sidste var det gamle klostergoods, der efter klostrets sekularisering 1548 stadig administrativt holdtes samlet, på samme måde som Slesvig-bispens besiddelser indtil 1702 dannede et særligt amt, Svavsted amt⁶. Foruden af »birket«, dvs. Løgumkloster landsogn og Nr.-Løgum sogn, hvor klostret var eneejer, bestod det af strøgods i Tønder, Åbenrå, Haderslev og Ribe amter⁷. Med ægte slesvigsk konservatisme bevaredes dette besynderlige

amt til 1867. Lad så være, at det en tid lang havde amtmand fælles med Åbenrå, fra 1850 med Tønder, der så at sige til gengæld dengang afstod Lundtoft herred til Åbenrå amt⁸. Praktisk talt dannede de augustenburgske besiddelser i Als Sdr. herred også et særligt amt indtil 1848.

Endelig var der på vestkysten, navnlig i Lø herred, de kongerigske enklaver, »de blandede distrikter«, som deres officielle navn med rette lød, der statsretlig ikke hørte til hertugdømmet, men til kongeriget. Her gjaldt f.eks. ikke som ellers i hertugdømmet Jydske lov, men Christian V.s danske lov, og skatten pålignedes ikke som ellers hernede efter »plovtaik«, men efter hartkorn. Det var gammelt Ribe-bispegods, som bisperne dels havde haft fra arilds tid som Møgeltønderhus, det nuværende Schackenborg, dels Trøjborg med dets tilliggende. Dette havde dronning Margrethe 1407 erhvervet af den mægtige sønderjyske adelsslægt Limbekkerne, kort efter pantsat det til Ribe bispedømme og straks lagt det ind under Viborg landsting. Ved reformationen kom alt dette ligesom andet bispegods i kongeriget derfor i kronens eje og indlemmedes ikke i hertugdømmet. Foruden af adskilligt strøgods i Tønder og Haderslev amt bestod enklaverne efter Trap: Kongeriget Danmark, 1. udg., II, 2 p. 1017—33 af sognene Ballum, Døstrup, Mjolden, Randerup, Visby, Daler, Møgeltønder og Rømø (administrativt sammenfattet i Lø herred, Ballum og Møgeltønder birker), der var helt eller overvejende kongerigske. At dette dog må forstås cum grano salis, fremgår af forholdene på Rømø. Her var sønderlandet med kirken helt kongerigsk, men af de øvrige syv byer var kun een helt kongerigsk, een hertugelig og resten blandet⁹.

Strengt taget var også Ribe og de omliggende sogne enklaver, da byen og dens nærmeste omegn helt var indkapslet i hertugdømmet, hvis nordgrænse var Vilslev spange. Ved freden 1864 afstodes de egentlige enklaver, mod at Danmark til gengæld fik Ærø, Nr.-Tyrstrup herred (»de otte sogne«) samt Hjortslund og Kalvslund herreder.

Også amterne kunne have deres enklaver. Det såkaldte »Bolderslev fogderi«, oprindeligt vist gammelt krongods i Bjolderup sogn, Åbenrå amt, hørte således først til Flensborg, senere indtil 1850 til Haderslev amt¹⁰. Varnæs i Sundved, der fra gammel tid var et særligt birk, hørte til Åbenrå amt, uagtet det lå i Lundtoft herred, der som ovenfor anført indtil 1850 lød under Tønder amt.

Ligesom Wienerfreden 1864 medførte forskellige ændringer i amternes omfang, var dette også tilfældet ved genforeningen 1920. Navnlig gik det ud over Haderslev amt, der i sin tid var opstået ved en sammenlægning af de to gamle len Haderslev og Tørninglen. Først i 17. århundrede smeltede de dog helt sammen, men forskellen mellem de to dele: øster- og vesteramtet gjorde sig længe gældende. Amtet strakte sig indtil 1920 fra Østersø til Vesterhav, men måtte nu afgive sit vestligste herred, Hvidding, til Tønder amt, der ved af-

stemningen 1920 var bleven skåret midt over, og fik ikke »de otte sogne« (Nr.-Tyrstrup hrd.) tilbage fra Vejle amt. Derimod fik Åbenrå amt en lille udvidelse mod syd, nemlig Bov sogn og Frøslev by i Handved sogn, som begge lå i det gamle Vis herred i Flensborg amt.

I kommunal henseende gør der sig på et bestemt område den dag i dag en forskel gældende mellem Nordslesvig og det øvrige land. Man skelner nemlig dernede mellem købstæder og flækker, et begreb der nu administrativt er ukendt i det gamle kongerige. Begge styres de af borgmestre og byråd, men desuden har de fire købstæder hver en magistrat bestående af borgmesteren og fire rådmænd, en institution, der mangler i de fem flækker Augustenborg, Christiansfeld, Højer, Løgumkloster og Nordborg.

Endnu mere kringlet og kroget var Nordslesvigs inddeling i kirkelig henseende. Ligesom Sønderjylland i sin helhed var fastlandet i middelalderen delt mellem Slesvig og Ribe stift, medens Als og Ærø lød under Odense-bispen. Selve tredelingen er i og for sig forståelig nok. Som alt nævnt regnedes Als i den ældre middelalder ikke til hertugdømmet, men opføres i Valdemars jordebog¹¹ ligesom Ærø og de øvrige sydfynske øer under Fyn. Og hvad fastlandet angår, ligger det nær at antage, at de to handelscentre Slesvig og Ribe også har været de egentlige missionscentre. I begge disse byer vides det jo rent historisk, at Ansgar opførte kirker. Intet var da rimeligere, end at de delte landet mellem sig, da den gennem hele middelalderen gældende stiftsordning blev gennemført kort efter midten af 11. århundrede. Men den måde, hvorpå delingen blev gennemført, er unægtelig såre besynderlig og har voldt forskerne meget hovedbrud, uden at man endnu er nået en absolut rimelig løsning.

Den nyeste forklaring på den mærkelige grænse mellem de to stifter, der imod gammel sæd og skik lod hånt om sysselgrænserne og mod nord endog overskar herrederne, er givet af Hugo Matthiessen i »Hærvejen« (p. 95). Grunden, mener han, er, at Slesvigbispens på denne måde fik hele hærvejen, der ved Skodborghus overskred Kongeåen, under sit stift. Hypotesen kan måske støttes af en landevejstold, der ganske vist først kan påvises i begyndelsen af 17. århundrede, men sandsynligvis er langt ældre. Den opkrævedes nemlig ved den nu nedlagte, engang så berømmelige Toldsted kro i Bjolderup sogn (»Hærvejen« p. 112), hvilket kunne synes besynderligt, da kroen ligger et godt stykke inde på gottorpsk territorium. Når man alligevel havde valgt den til opkrævningssted, kan dette, så vidt jeg kan se, kun forklares ved, at den lå i den gaffel, hvor en tværvej fra Ribe, der i 17. århundrede omtales som »gammel Ribe landevej«, støder sammen med hærvejen. Nogen anden grund end denne rent fiskale, kan jeg ikke se, skulle gøre Slesvigbispens interesseret i at optræde som »færdselspoliti« på hærvejen.

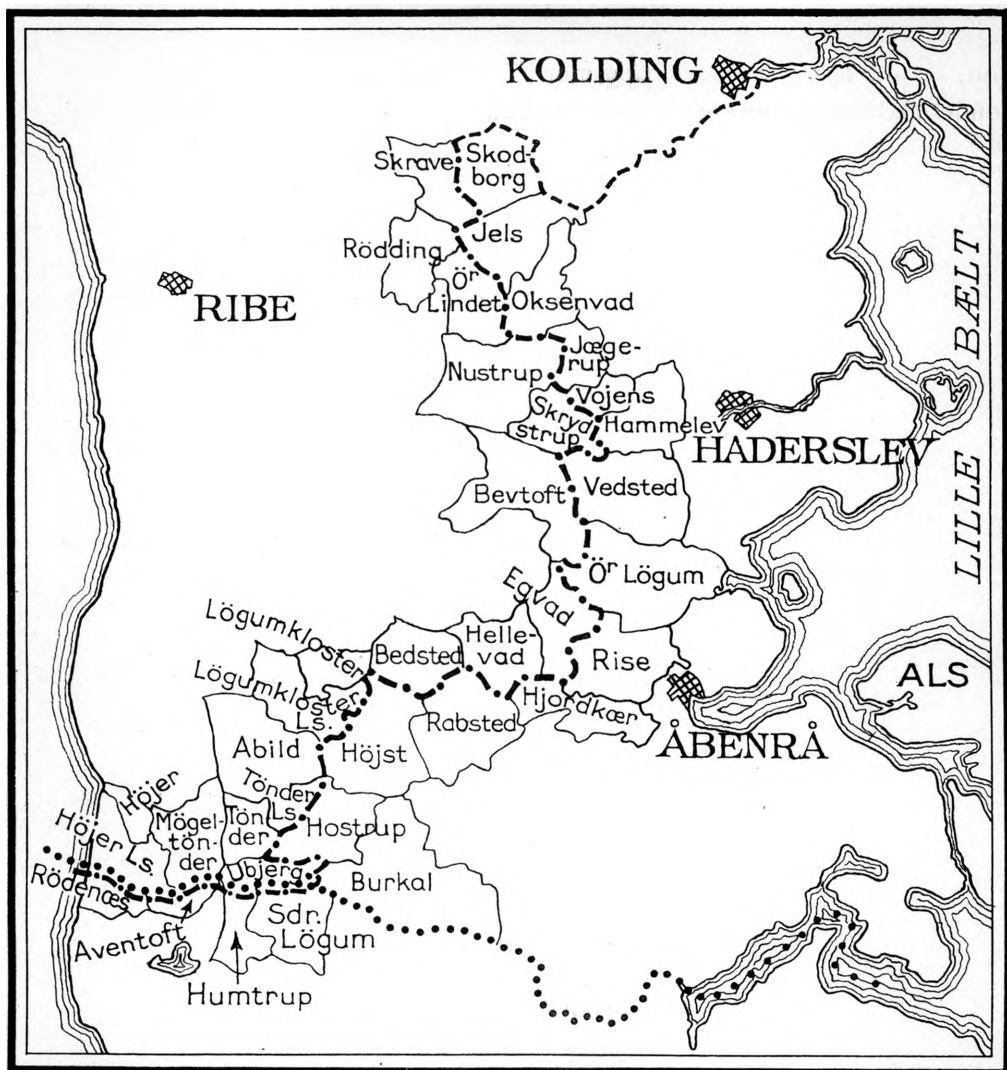

Fig. 1. Nordslesvigs stiftsgrænser til 1576.

- .....Landegrænse efter 1920.
- - - - - Grænse mellem Ribe og Slesvig stifter indtil 1576.
- Grænse mellem Slesvig og Århus stift.

Ganske naturligt kom hele vestkysten indtil den nuværende grænse, altså Hvidding, Lø, Tønder og Højer herreder, til at høre under Ribe bispestol, men denne havde også en del sogne i de nuværende Haderslev og Åbenrå amter. I det første således hele Nr.-Rangstrup hrd., Frøs hrd. med undtagelse af Skodborg sogn samt det nu forsvundne Emdrup, Gram¹², Skrydstrup og Nustrup i Gram hrd. Og i Åbenrå amt bød Ribebispen over hele Sdr.-Rangstrup hrd. på nær Øster-Løgum sogn. Dette store sogn, der går helt ud til

Lillebælt, dannede så at sige broen mellem de to dele, hvoraf Slesvig stift bestod, nemlig hele Sydslesvig og, nord for den nuværende grænse, Slogs hrd. i Tønder amt samt på østkysten Sundeved, Lundtoft og Rise herreder. Men her til kom mod nord foruden det nysnævnte Skodborg sogn største parten af Gram hrd. samt hele Haderslev og Tyrstrup hrd., der jo som nævnt nåede op til Koldingfjord.

Dette nordlige »anneks«, »præpositura Barwithssyssek«, som dets officielle navn lød, og som omfattede 32 sogne, synes efterhånden at have fået en vis særstilling (sml. p. 49). Ligesom i Roskilde stift fandtes der nemlig i Haderslev et til byens Frue kirke knyttet kollegiatkapitel, der første gang lader sig påvise 1273. I slutningen af 15. århundrede¹³ fik dette nemlig overdraget disse sogne, der tidligere havde været administreret af kapitlet i Slesvig, og som til 1864 — og i noget indskrænket omfang endnu den dag i dag — udgør Haderslev provsti¹⁴. Det andet af de gamle sysselprovstier, præpositura Ellum syssel, der omfattede Kær, Slogs, Ris og Lundtoft hrd. samt Sundeved, blev uvist når annekeret »storprovstiet«, det største af prælaturene ved domkapitlet i Slesvig¹⁵.

Sogn for sogn lader Ribe bispedømmes andel i Sønderjylland sig først fastslå gennem den fra o. 1325 stammende kirkeliste¹⁶ i »Ribe Oldemoder« (p. 108), men enkelte eksempler tyder på, at denne andel går adskilligt længere tilbage. Foruden de nu forsvundne kirker i Emdrup (Gram sogn), Anflod (Højer landsogn) samt den allerede i »Oldemoder« som »øde« (desolata) betegnede Dover i Lintrup sogn lød 45 sognekirker og klosterkirken i Løgum, henvend halvdel af Nordslesvigs gamle kirker, under Ribe. Efter »Oldemoder« var kapitlets ærkedegn regnskabsprovst for Hvidding, Lø, Tønder, Højer og Gram herreder, kantoren for Frøs og Kalvslund herreder.

Bortset fra en kortvarig episode i selve reformationstiden bevarede Ribe stift sine 45 nordslesvigske kirker indtil 1544, men ved den i dette år foretagne deling af landet (jfr. ovenfor) ændredes forholdet. Efter den protestantiske opfattelse burde forvaltningen af kirkerne nemlig følge landsherren, og Christian III. overlod da også godvilligt tre af Ribes kirker i Sdr.-Rangstrup herred (Bedsted, Hellevad og Egvad) til sin broder hertug Adolf, i hvis andel (Åbenrå amt) de lå. Om kirkerne i Haderslev og Tønder amt førte Frederik II. derimod en årelang strid med sin ellers så fredsommelige farbroder Hans d. æ. Den endte med et forlig 1576, hvor man enedes om at overlade afgørelsen til en tysk fyrstes voldgiftskendelse, og da denne 1578 faldt ud til hertugens fordel, mistede Ribe alle sine sønderjyske kirker med undtagelse af enklavekirkerne Ballum, Mjolden, Randerup, Møgeltønder, Daler og Rømø, der statsretligt hørte til kongeriget (se p. 35). Det varede dog ikke længe, inden det fik største parten tilbage, thi da Frederik II. efter Hans' død 1580 fik Ha-

derslev amt som sin arvelod, retablerede han straks den gamle ordning, således at Ribe atter overtog de i amtet liggende kirker, der som Tørninglen provsti indtil 1864 hørte til stiftet, med hvilket de 1920 genforenedes. Derimod genvandt man ikke de i Tønder og Løgumkloster amter liggende kirker: Tønder, Højer, Ubjærg, Abild, Brede, Skast og Hjerpsted samt Løgumkloster og Nr.-Løgum. Disse to amter tilfaldt nemlig hertug Adolf, der lagde de pågældende kirker ind under sin superintendent, således at Ribe dog en tid lang beholdt tilsynet med kirkernes regnskab¹⁷. Først ved genforeningen vendte de atter tilbage til deres gamle stift, der yderligere fik Slogs herreds seks kirker.

Mere konstante var forholdene på Als og Ærø. Ganske vist søgte Frederik II.s broder, hertug Hans d. y., efter at han 1564 bl.a. havde overtaget disse øer som sin arvelod, at lægge deres kirker ind under sig, men dette strandede på kongens absolutte modstand. Med undtagelse af kirken i hans residensby Sønderborg og den af ham 1615 byggede kirke på halvøen Kejnæs, bevarede de øvrige deres tilknytning til Odense — lad så være at flere af Hans' efterkommere uden videre selv indsatte provster — måske også præster — i deres andel. Båndet løsnedes først, da man 1819 af hensyn til hertugen af Augustenborg oprettede lilleputbispedømmet Als og Ærø, der kun omfattede 18 sogne og vel at mærke ikke de to nysnævnte¹⁸. Disses øverste kirkelige myndighed var generalsuperintendenten i Slesvig, der efter inkorporationen af den gottorpske del af Slesvig 1721 havde afløst de generalsuperintendenter, de to landsherrer efterhånden havde indsat i deres andel, og som sammen med overkonsistoriet på Gottorp nu styrede alle kirker i det gamle Slesvig stift. Først 1854 indsattes en biskop over Slesvig stift, der fik sæde i Flensborg, ikke som tidligere i Slesvig, hvortil han dog 1864 flyttede tilbage som general-superintendent over hele Slesvig, Als inclusive.

Selv efter oprettelsen af bispedømmet Als og Ærø vedblev øerne i kirkelig-administrativ henseende at ligge under »danske cancelli« (senere kultusministeriet), hvilket havde til følge, at med enkelte undtagelser (jfr. nedenfor) gjaldt her den kongerigske kirkelige lovgivning, ikke den specielt slesvigske. Det samme var også tilfældet i Tørninglen og enklaverne, og i hvert fald i nogle af disse vedvarede dette forhold lige til genforeningen.

Med hensyn til patronatsretten henvises til de enkelte sognes historik. Her skal blot, så vidt det er gør ligt, gives en almindelig oversigt over, hvorledes man i det hele blev præst i Sønderjylland og navnlig da i Nordslesvig. Let er dette ikke, thi Slesvig var på dette som på andre områder, som det med rette er blevet sagt, »Usancens og sædvanens land«.

Som indledning navnlig til de middelalderlige forhold skal her først gøres opmærksom på, at man ikke af fyrstelige eller biskoppelige overdragelser af patronatsretten altid kan slutte, at de pågældende helt besad denne. Ikke

sjældent har der nemlig her som i det øvrige land rådet den såkaldte »com-patronatsret«, hvor enten hele menigheden eller dennes »bedste mænd« (dvs. storbønderne) også havde del i den (jfr. Hal Koch: Danmarks Kirke. 1936.

II, 51 f.). Et godt eksempel herpå er Brede i Lø herred. Her ejede kongeslæg-ten fra gammel tid gods, og antagelig støttet herpå overdrog kong Abel 1252 patronatsretten til Løgumkloster, men uagtet dette bekræftedes både af hans efterfølgere, Ribe bisp og ærkebisen, gik sagen ikke helt i orden, før en række enkeltpersoner — åbenbart sognets »bedste mænd« — 1327 havde givet deres tilslutning¹⁹.

I middelalderen ejede Slesvigbisen 40 kirker i hertugdømmet, deraf 23 i Barved syssel, hvilket i denne sammenhæng må forstås som Haderslev provsti²⁰. I den kirkelige grundlov for hertugdømmerne efter reformationen, kirkeordinansen af 1542, der i det hele bygger på den for kongeriget og hertugdømmerne fælles, latinske kirkeordinans fra 1537, hedder det meget ubestemt om præstevalget, at det skal ske »ved dem, som have dermed at skaffe« (quorum interest). Ifølge den af provsten Jørgen Bøje (Georg Boethius) for hertug Hans d. æ. udarbejdede redegørelse for forholdene i Haderslev provsti, er det sog-net, der har valget, »dog med hertugens forlov og efter provstens råd« — altså i virkeligheden kun en præsentationsret — medens hertugen har patronatsret til alle kirker og altså skal konfirmere valget²¹. Helt anderledes — og ret om-stændelig — var ordningen i det under Ribe stift hørende Tørninglen provsti, der ganske forståeligt bygger på den danske kirkeordinans. Her skulle syv af sognet kårne mænd sammen med provsten vælge den bedst skikkede ansøger; derefter skulle bisen eksaminere ham og amtmanden anerkende valget, før han blev ordineret. Ikke mindst fordi bisp og amtmand hørte under forskellige myndigheder, den første under danske, den anden under tyske kancelli, gav denne ordning anledning til evig kiv og splid, der tilspidsedes i, at amtmanden påstod, at han havde ret til at præsentere kandidaterne. Først 1670 bortfaldt amtmandens ret til at godkende valget, men endnu 1732 måtte det udtrykkeligt indskærpes, at dette også gjaldt for Tørninglen provsti²². Noget lignende var i tiden nærmest efter reformationen også tilfældet i den gottorpske del af Vestslesvig, hvor menigheden eller dens repræsentanter, de såkaldte »otte-mænd« — dog med provstens og amtmandens tilslutning — både valgte og kaldte deres præst. Men efterhånden blev det almindeligt, at øvrigheden præ-senterede, og menigheden kaldte, idet kaldsretten dog skulle anerkendes af hertugen²³. I de kirker, hvortil privatpersoner eller institutioner havde patro-natsret, var det dem, der kaldte, idet der dog som oftest holdtes prøveprædi-keners. For øvrigt behøver det næppe at siges, at både kongen, hertugen og menighederne ofte satte sig ud over disse regler ikke mindst på grund af den meget udbredte sædvane, at sønnen eller svigersønnen efterfulgte faderen i

kaldet, således at der opstod rene præstedynastier²⁴. Medvirkende hertil var det sikkert, at præstegårdene mange steder måtte indløses af efterfølgerne.

I tidens løb forsvandt menighedens indflydelse på præstevalgene mere og mere i de gamle kongelige dele²⁵ — her altså Haderslev amt i sin gamle udstrækning — mens den holdt sig bedre i de tidligere hertugelige amter Tønder og Åbenrå. Efter en oversigt fra 1786 besattes 64 landsogne og flækker i Nordslesvig umiddelbart af kongen henholdsvis gennem danske og tyske kancelli. Andre 28 var de såkaldte »valgkald«, til hvilke amtmand og provst præsenterede henholdsvis to og en kandidat, mellem hvilke menigheden valgte efter forudgående prøveprædiken. Valgret havde enhver, der havde »fod under eget bord« (»eigene Feuer und Herd«). Sluttelig måtte valget naturligvis konfirmeres fra oven. Endelig var der dengang en snes privatpatronatskald, der væsentlig samlede sig i to store grupper. Den ene var enklaverne med de to gamle storgårde Schackenborg (Møgeltønderhus) og Trøjborg, den anden Als Sdr. herred, hvor hertugen af Augustenborg havde kaldsret til alle kirkerne. I købstæderne, hvor der i reglen var flere præster, blev førstepræsten umiddelbart indsat af kongen, medens magistraten havde indflydelse på valget af andenpræst (diakonen)²⁶.

Tiendeforholdene var efter reformationen meget forskellige fra kongeriget og kunne snart sagt veksle fra sogn til sogn²⁷. Et synes dog at være fælles i det mindste for den del af Nordslesvig, der hørte under Slesvig og Ribe stift, nemlig at den særlige bispetiende, der i kongeriget blev til kongetiende, forsvandt i 1525. Da ophævedes den af hertug Christian — den senere Christian III.

— i de af ham styrede amter Haderslev og Tørning, og har vel efterhånden fået samme skæbne i de øvrige amter — om ikke før så ved den sidste katolske biskop Godske Ahlefeldts død 1542²⁸. Ophævelsen betød altså, at bønderne ikke som tidligere skulle afgive hvert tiende neg, men kun hvert femtende, der så skulle deles lige mellem præst og kirke. Dette skete dog ikke, idet kongen i Tørninglen provsti — ikke at forveksle med Tørning len — og en tid lang også i Haderslev provsti forbeholdt sig halvparten af kirkens andel. Hvorledes det forholdt sig i enklaverne, ligger meget uklart (Hvidtfeldt p. 92). Trods gentagne forbud fra myndighedernes side, blev det dog efterhånden meget almindeligt, at tienden ikke ydedes i kærven, men i skæppen, altså i tærsket korn^{28a}, eller simpelt hen afløstes med en pengeafgift. Dette forklarer måske, at kirkelader så at sige er ukendte i Nordslesvig, medens de f.eks. på Fyn efter Jacob Madsens visitatsbog o. 1600 fandtes ved næsten hver eneste kirke²⁹.

Tilsynet med kirkerne udøvedes af kirkevisitatorerne, der bestod af amtmand og provst, på de såkaldte »specialvisitatorier« — en ordning, der synes at gå meget langt tilbage og holdt sig efter 1864. Uden deres tilladelse måtte der ikke foretages større arbejder; de reviderede kirkeregnskaberne og førte

ligeledes tilsyn med kirkernes midler (jfr. Trap. 1. udg. Almindelig del, p. 196)³⁰. I Tørninglen provsti gjaldt dog — rimeligvis allerede fra 1581 — delvis andre regler. Medens provstiets ni kirker i Frøs og Kalvslunds herred som sædvanlig bestyredes af visitatoriet, udøvedes dettes funktioner i den øvrige del af provstiet af ærkedegnen og senere, da hans embede 1652 var bleven forenet med bispens, af denne (Trap: Slesvig. Speciel del, p. 6 f.). Som noget for Sønderjylland særligt må nævnes den for Haderslev provsti »fælles kirkekasse«, i hvilken de enkelte kirkers ofte ret betydelige midler indgik. Dens oprindelse skjuler sig i mørket, og antagelig har den udviklet sig sædvanemæssigt, da noget lovbud om den ikke kendes. Den ophævedes 1742, men levede videre i praksis og genindførtes derfor på ny 1782 for endelig at blive officielt ophævet fra 1. april 1925³¹. Også Als og Ærø havde hver deres fælles kirkekasse. På Als ophævedes den 1885, på Ærø derimod først 1947. Kirkernes hovedindtægt var selvfølgelig tienden og udbyttet af det jordegods, som flere af dem vedblev at eje længe efter reformationen. En anden, ganske vist meget lille indtægt, havde man i de såkaldte »jernkøer«, køer, der i middelalderen var skænket kirken som sjælemesse gave. De udlejedes regelmæssigt til bønderne mod en meget lille årlig afgift (1½ à 2 sk. lybsk), men til gengæld var brugeren forpligtet til at anskaffe en ny ko, når den gamle døde. De kendes også fra det øvrige land³², men holdt sig — man fristes til at sige naturligvis — længst hernede. I Matthiæs' fornævnte værk fra 1786 opføres de (I, 19 B) mellem kirkens ejendomme, og endnu en menneskealder eller mere senere figurerer de som »Kohyre« i kirkeregnskaberne med en afgift på 2 sk. pr. hoved; antallet kan nå op til en 20—30—40 stykker!

Ejendommeligt for Sønderjylland, eller for at være på den sikre side, for Slesvig stift — de forekommer nemlig ikke i Ribe Oldemors kirkeliste — var den forskel, der i middelalderen gjordes på kirker (ecclesiæ) og kapeller (capellæ). Ganske vist kendes der også i kongeriget en del kapeller, men disse er enten knyttede til en bestemt begivenhed (som Knud Lavards kapel i Haraldsted ved Ringsted og hellig Margrethes kapel ved Køge strand) eller til en helligkilde (Helena kilde i Nordsjælland, kildekapellet ved Rær i Thy og Skærum i Ringkøbing amt) og havde ingen bestemt menighed. De eneste undtagelser i kongeriget er de *sene* bornholmske købstadskirker i Allinge, Svaneke og Neksø, der endnu i Lunde stifts jordebog fra 1569 kaldes kapeller og var annekser til de *gamle* nabo-landkirker, samt — hvad der også ligger i navnet — den 1464 opførte Kappel kirke på Låland³³. I Slesvig stift må de derimod have været meget almindelige, hvilket fremgår af forskellen i de afgifter, kapitlets prælater oppebar af kirkerne i deres jurisdiktionskreds, hvor der udtrykkelig skelnes mellem ecclesiæ og capellæ³⁴; de sidste, mellem hvilke der må være adskillige *gamle* kirker, betalte kun det halve af, hvad ecclesiæ

udredte (henholdsvis 16 : 8 og 12 : 6 skilling lybsk), og må altså have haft et mindre eller mindre frugtbart sogn end disse. Alligevel må de have været sognekirker, omend så at sige af anden grad, og kan have været annekterede til en anden kirke således som Asbøl til Ullerup³⁵ og Jægerup til Magstrup, Frørup til Stepping og Ødis til Taps, der i den ældste liste over bispediatheticum fra 1426—63 er betegnede med en klamme og i fællesskab betalte henholdsvis 24 og 18, 18, 18 sk. i cathedraticum³⁶. I den yngre liste fra 1509 er derimod ved disse kirker denne klamme bortfaldet og hver enkelt opført med sin afgift, der dog sammenlagt to og to svarer til den tidligere anførte³⁷.

Ingen af disse lister skelner dog mellem kirker og kapeller, en benævnelse der kun forekommer et par gange i Sydslesvig (Bredsted og Gettorf), men de deler samtlige kirker i tre klasser, der betaler henholdsvis 24, 12 og 6 sk. lybsk i bispeafgift. Anderledes derimod den kun i afskrift bevarede, fra tiden mellem 1362 og 1462 stammende »Vertekeniss aller propositum«³⁸. Den sondrer i en række tilfælde mellem de to kategorier, men uheldigvis kun i begyndelsen af listen, senere er det langt fra konsekvent gennemført, idet adskillige kirker kun opføres med deres sognenavn uden artsbestemmelse. Og for Nordslesvig er dens værd grumme ringe. Rent bortset fra, at afskriveren åbenbart ikke har kunnet læse originalens stednavne, der ofte er forvansket næsten til ukendelighed, har han (eller forlæggets skriver) åbenbart været overmåde skødesløs. I begyndelsen anfører han regelmæssigt ud for sognenavnene, om kirkerne var ecclesiæ eller capellæ; men meget hurtigt sløjer han af og nøjes oftest med sognenavnet alene, og til slut bliver dette reglen, således at der for kirkerne i de tre nordligste herreder (Haderslev, Gram og Tyrstrup) overhovedet kun findes sognets navn.

For stiftets nordslesvigske område, Nørre-Tyrstrup hrd. medregnet, betegner han kun 11 kirker som ecclesiæ, nemlig Ravsted og Bylderup (Slogs hrd.). Ris og Åbenrå (Ris hrd.), Broager, Sottrup, Ullerup og Varnæs (Sundeved), Uge, Klipleve og Felsted (Lundtoft hrd.), alle i storprovstiet; kun een eneste, Kværs i Lundtoft hrd., kalder han kapel, og det oven i købet med tilføjelsen »olim« (forhen), uagtet Åstrup, Grarup og Moltrup i Haderslev hrd. samt Bjerning (Tyrstrup hrd.) i et bispebrev fra 1473³⁹ betegnes som kapeller, der »ab antiquo« (fra gammel tid) var annekteret Frue kirke i Haderslev⁴⁰. Af de ovenfor nævnte ecclesiæ betalte de syv 24 sk. i cathedraticum, tre (Åbenrå, Klipleve og Ullerup), ligesom fire af kapellerne, derimod kun 12 sk. Felsted, hvis sogn er stort og gennemgående frugtbart, betalte ingen bispeafgift, antagelig fordi den var annekteret ærkedegnedømmet, og Moltrup var fritaget for sin armods skyld. Til sammenligning med disse tal (11 og 5) skal det nævnes, at efter cathedraticumslisterne betalte 21 kirker 24 sk., 25 betalte 12, mens 9 nøjedes med 6 sk.!

Hvis man overhovedet tør drage nogen slutning ud fra dette meget skrøbelige materiale, må det være, at »24 skillings kirkerne« betragtes som ecclesiæ, resten *oftest* som capellæ, der ikke havde nogen selvstændig sognepræst, men enten var annekterede til en større kirke eller til hinanden. Men unægtelig kvier man sig ved at kalde Oksenvad i Gram hrd., en af Nordslesvigs stovteste kvaderstenskirkker, et kapel, hvad den efter det lige anførte burde være, da den kun betalte 6 sk. i bispepenge! Måske vil den nærmere undersøgelse af bygningerne vise, at »12 eller 6 skillings kirkerne« er mindre og yngre end de 24 skillings. Om nogen større aldersforskel tror jeg dog ikke, der kan blive tale, da de alle — måske med undtagelse af den lille teglstenskirke i Asbøl — så vidt jeg kender dem, er romanske. Men i det hele er dette intrikate problem vist uløseligt; det eneste skulle da være, at »kapellerne« har slæbt dette navn med som en arv fra deres nu længst forsvundne forgængere*.

En anden forskel mellem de sønderjyske og kongeriske kirker var også, at de førstnævnte — og da navnlig de nordslesvigske — på få undtagelser nær var og vedblev at være selvstændige, juridiske personer, altså selvejende eller tilhørende kronen. Det i kongeriget navnlig fra slutningen af 17. århundrede så almindelige salg af statskirker til private fandt kun i ringe grad sted her-nede. Ja, selv kirker med en adelig patron som Dybbøl, der tilhørte grevska-bet Sandbjerg, betragtedes som selvejende⁴¹.

Medens den ejendommelige grænse mellem de to stifter nu kun har historisk interesse — lad så være, at den går igen i stiftsdelingen mellem Haderslev og Ribe stift — blev der i reformationsårhundredet trukket en anden grænse tværs over landet, der endnu gør sig gældende, nemlig grænsen mellem dansk og tysk kirke — og det dermed i nøje forbindelse stående skolesprog. Selv om dette falder uden for »Danmarks Kirker«s rammer, har jeg alligevel fundet det rigtigst at afslutte denne lille oversigt med en kort omtale af dette forhold⁴². Uden tvivl er det nemlig dybest inde netop det, der har gjort det muligt, at disse bind om min hjemstavn har kunnet indgå i »Danmarks Kirker«. I den for kongeriget og hertugdømmerne fælles latinske kirkeordinans af 1537 blev det bestemt, at gudstjenesten eller rettere prædikenen skulle holdes »in lingua vernacula«, altså på hjemstavns sproget. Da folkesproget på den tid var dansk til en linie fra Husum til Ekernførde fjord eller i hvert fald til Slien, burde prædikesproget norden herfor have været dansk, således som det også fremgår af den af hertug Christian (III) allerede 1528 udstedte kirkeordinans for hans to amter Haderslev og Tørring⁴³. I den af landdagen 1542 vedtagne, på nedertysk udstedte særlige kirkeordinans for hertugdømmerne blev »lingva vernacula« imidlertid til »dudsch«, og herefter skulle tysk altså være guds-

* Jeg skylder dr. Ellger ved Landesamt f. Denkmalspflege i Kiel megen tak for den dybtgående undersøgelse af dette spørgsmål, han har været så elskværdig at sende mig.

tjenestesprog op til Kongeåen. Så galt gik det dog ikke. Såvel Nordslesvig som indtil o. 1600 også nogle sogne i Angel fik dansk prædiken. Vel at mærke dog egentlig kun landsognene. I købstæderne blev dansk henvist til froprædikenen, der holdtes på en så urimelig tid som 5—5½ om morgenen, hvorimod højmesse var tysk. Men i hele Syd- og største delen af Mellemslesvig blev gudstjenestesproget tysk, først nedertysk og fra o. 1600—1650 højtysk. At dette skete i Svansen og Sydangel, hænger vel sammen med, at her havde den holstenske adel sat sig godt fast, hvorimod det ikke lader sig forklare i midtlandet, der dengang var dansktalende ned til Danevirke, og hvor adelen ikke spillede nogen større rolle. Blot det rent negative kan siges, at det ikke hænger sammen med de politiske delinger. Det kongerigske Flensborg amt havde således tysk, det gottorpske Åbenrå amt dansk kirke- og senere skolesprog. Men hvad årsagen end har været, blev virkningen den, at der i tidens løb dannede sig et kulturskel, der næsten i eet og alt falder sammen med vor nuværende statsgrænse.

KILDER OG HENVISNINGER

¹ Når vor nuværende kongeslægt alligevel kaldes den lyksborgske, forklares dette ved, at Christian IX.s fader, der var en efterkommer af den ovenfor nævnte Alexander, både var dansk officer og beslægtet med kongehuset. Han fik derfor, da den sidste virkelige hertuginde af Lyksborg døde 1825, både overdraget slottet og titlen hertug af Lyksborg, men intet af hertugdømmets tilliggende. ² Utydeligt kort i Danmarks Riges Historie I, 452; bedre i Schultz' Danmarkshistorie I, 420. ³ Udg. ved Svend Aakjær. I, 7 f. ⁴ P. Hasse: Schleswig-Holstein-Lauenburgische Regesten und Urkunden. Hamburg-Leipzig 1886—1896. III, 56. ⁵ Jfr. Hugo Matthiessen: Hærvejen. 1930. p. 118 f. — Forøvrigt fik Als ligesom flere andre øer sit særlige landsting senere. Jfr. SJyAarb. 1942. p. 17 ff. ⁶ Trap: Slesvig. 1864. p. 246. ⁷ Kort i SJyAarb. 1945. p. 63. ⁸ Jfr. SJyAarb. 1945. p. 65 ff. og Trap: Slesvig, p. 97 f. ⁹ SJyAarb. 1900. p. 30—31. Se kortet i »Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie«. 1901. p. 318, der er bedre end skitsen i Trap. 4. udg. I, 6. ¹⁰ Jfr. Bjolderup Sogns Historie. 1951. p. 46 ff. ¹¹ I, 14. ¹² Nu som alt nævnt i Frøs hrd. ¹³ Kendt fra 1474 (Hans von Schubert og Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins. 1913. I. rk. III, 251). ¹⁴ Jfr. Annaler f. nord. Oldkynd. 1849. p. 352 f. og »Slesvigs delte Bispedømme«. 1949. p. 48. ¹⁵ Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinischen Geschichte. 1904. VI, 99. ¹⁶ Dateringen er taget fra P. Severinsens afhandling i Hardyssels Aarbog. III, 20. ¹⁷ Jfr. Sønderjyllands Historie II, 354 og Hvidtfeldts Bidrag til belysning af de kirkelige forhold (SJyAarb. 1941. p. 54 f.). ¹⁸ SJyAarb. 1952. p. 15. ¹⁹ SJyAarb. 1945. p. 79 ff. Også i det nærliggende Daler, der annekteres 1227, var det galt (smst. p. 77). ²⁰ Slesvigs delte Bispedømme p. 49 ff. Jfr. Sønderjyllands Historie. II, 440 ff. ²¹ Redegørelsen, der åbenbart skyldes, at hertugen selv ikke har kunnet finde rede i forholdene, er trykt i Ny kirkehist. Saml. II, 265 f., men findes delvis afskrevet i adskillige af provstiets ældste kirkeregnskaber. ²² Jfr. Hvidtfeldts redegørelse i SJyAarb. 1941. p. 62 ff. ²³ Jfr. Hvidtfeldt, anf. afhandl. p. 70 f. ²⁴ Jfr. Hejselbjerg Paulsen i Slesvigs delte Bispedømme p. 146 ff. ²⁵ Måske under indflydelse af suverænitetsens indførelse 1660, jfr. H. N. A. Jensen: Kirchliche Statistik, I, 94—95, til hvis fremstilling af præstevalgene (p. 91) i det hele henvises. ²⁶ Opgø-

relsen er foretaget efter listerne i Matthiæ: Kirchenverfassung in den Herzogtümern Schleswig und Holstein. 1786. II, 149 ff., der synes at stemme overens både med Jensens Kirchliche Statistik og Trap.²⁷ Jfr. Hvidtfeldts anf. afhandl. p. 90 ff.²⁸ Nogen særlig forordning om bispetiendens ophævelse i de to nævnte len kendes ikke, men at den bliver ophævet, fremgår klart af Slesvigbispens gentagne forgæves klager til hertugen fra sommeren 1525 (jfr. Kirkehist. Samlinger: 4. rk. I, 597—99).^{28:1} Som erstatning for strået betales dog — en tid lang — en lille afgift, de såkaldte »stråpenge« (strohgeld).²⁹ Jfr. min afhandling i »Smaaskrifter tilegnede Aage Friis«. 1940. p. 86.³⁰ Forøvrigt kan det i denne sammenhæng bemærkes, at kirkeværgerne (jurati, die kirchschworne) synes at have haft større betydning end i kongeriget.³¹ Jfr. Becker: Haderslev Provstis fælles Kirkekasse. 1888. p. 37, 45, 50. — Efter godhedsfuld meddelelse fra Haderslev og Odense bispeembede.³² Fynske eksempler i Steenstrups »Studier over kong Valdemars jordebog«. 1874. p. 81—83.³³ DK. VIII. Maribo amt p. 307.³⁴ Quellensammlung. VI, 126, jfr. 128.³⁵ Jfr. A. D. Jørgensen i SJyAarb. 1892. p. 45.³⁶ Quellensammlung VI, 260, 262.³⁷ Quellensammlung VI, 278, 280.³⁸ ZSchlHolst. XXIV, 77.³⁹ Repertorium 2. rk. nr. 3376.⁴⁰ I sin afhandling om kirken (ZSchlHolst XX, 16) siger Lorentzen, at det skete 1406. Hans kilde har ikke kunnet findes, således at det ikke kan afgøres, om de dengang kaldtes ecclesiæ eller capellæ.⁴¹ Efter godhedsfuld meddelelse fra Haderslev stiftskontor.⁴² Jfr. Hejlsbjerg Paulsens redegørelse i Slesvigs delte bispedømme p. 224.⁴³ Jfr. A. D. Jørgensen i SJyAarb. 1889. p. 218 ff.

KØBSTADSKIRKER